

9

‘Zat ik maar met een boekje in een hoekje’.

De bibliotheek

In december 1704 beklagt Witsen zich tegenover zijn correspondentievriend Gijsbert Cuper dat de regeringszaken zo veel tijd van hem vergden dat hij nauwelijks een uur vrij kon maken om zich aan de studie te wijden. Dat beviel hem zo slecht dat hij alleen nog maar wenste, om met Thomas van Kempen te spreken, dat hij met een boekje in een hoekje – ‘in angello cum libello’ – kon zitten en zijn verdere tijd in vrede en rust doorbrengen. Een jaar later zou hij zijn wens in vervulling zien gaan, maar die rust heeft hem, zoals bekend, duidelijk niet gelukkig gemaakt.

Met dat hoekje zal hij vooral zijn geliefde ‘Konst ofte Studeer Camer’ hebben bedoeld, waarin zich zijn kunstvoorwerpen, exotica, dierpreparaten, herbaria, platenatlassen, kaarten en boeken bevonden. Witsen woonde toen op Herengracht 479; aan zijn rijke verzameling zeldzaamheden is het laatste hoofdstuk gewijd. Hier zal eerst worden ingegaan op de pendant ervan, zijn bibliotheek: de geschiedenis en samenstelling van de collectie en het gebruik dat er door hem en zijn omgeving van werd gemaakt.

Geschiedenis van de boekverzameling

Op 18 maart 1747 verscheen in de *Amsterdamse Saturdaegse Courant* een advertentie met de volgende tekst:

Op Maendag den 20 Maert en volgende Dagen, zal t’Amsterdam ten huize van Salomon Schouten Boekverkoper in de Kalverstraet verkogt werden, een voortreffelyke Bibliotheek in veele Faculteyten en Taele, onder dezelve veele considerabele Werken schoon geconditioneert. Nagelaten door den Ed. Agtb. heer Nicolaes Witsen, in zijn Ed. Leeven Scheepen en Raed t’Amsterdam. De Catalogus is te bekomen by de Boekverkopers in de buyten Steeden, en by S. en Petrus Schouten. De Boeken zyn heden te zien.
[Enige kennisgeving]

Het betreft hier de veilingaankondiging van de boeken van Witsens op 6 augustus 1746 op 64-jarige leeftijd gestorven neef Nicolaas Lambertsz., de naar hem

genoemde zoon van zijn tweede broer Lambert. Deze neef had van zijn in 1717 gestorven oom de hele bibliotheek met alle manuscripten geërfd. Na een lang juridisch gevecht was op 4 oktober 1725 volgend op een uitspraak van de Hoge Raad Witsens tegenstribbelende weduwe Catharina Hohepied verplicht geweest afstand te doen van alle door wijlen haar echtgenoot in het huwelijk ingebrachte goederen. Dit gold tevens voor de bibliotheek, al waren hiervan 'enige Nederduijtsche Boeken' uitgezonderd, waarvan nog een specificatie moest worden gemaakt. De weduwe mocht die boeken voorlopig houden, op voorwaarde dat ze na haar dood aan Nicolaas II of diens erven zouden worden 'gerestitueert'. Helaas ontbreekt de specificatie. Wat die boeken voor haar betekenden, weten we dus niet, want uit de notariële stukken blijkt dat ze niet eens haar handtekening meer kon zetten omdat ze blind was. In deze tijd moet ook het portret van haar zijn geschilderd door Nicolaas Verkolje, zittend aan een tafel met boeken en een opvallend grote bijbel.

Nicolaas Lambertsz. Witsen

Bezien vanuit deze achtergrond is de vraag wat de veilingcatalogus als registratie van Witsens boekbezit nog waard is, nu bekend is dat het nog dertig jaar lang in andermans handen had verkeerd. Of telwel: welke boeken waren van Nicolaes I, en wat waren de boeken die Nicolaas II eraan toe heeft gevoegd? Vanzelfsprekend vormen de boeken die na 1717 (Witsens sterfjaar) zijn uitgegeven geen probleem. Dat zijn er trouwens maar heel weinig: 51 kavels (kavels in dit geval gelijk aan boektitels) op een totaal aantal van 2031 kavels, en dat over een periode van bijna dertig jaar. Met betrekking tot de overige boeken is het moeilijker te zeggen wie welk boek inbracht, ook gelet op het opmerkelijk aantal boektitels in verschillende edities. Wat bijvoorbeeld te denken van tweemaal de aanwezigheid van de *Europische Mercurius* (een periodiek), of die van de achtentwintigdelige serie reisverhalen van de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa? Om te achterhalen wat het aandeel van de neef in de boekencollectie kan zijn geweest, moet hij daarom iets meer voor het voetlicht worden gehaald. Nicolaas Lambertsz. lijkt met zijn oom een warm contact te hebben onderhouden. Aan hem is ook het enige bewaard gebleven privébriefje van Witsen gericht.¹ In 1697 was zijn vader Lambert gestorven waarna Witsen gedeeltelijke de verantwoording voor diens kinderen op zich had genomen, zoals hij dat ook al eerder voor het enige kind van zijn broer Jonas had gedaan. Dankzij zijn oom werd Nicolaas Lambertsz. al op zijn achttiende bedacht met het ambt van postmeester, twee jaar later hielp deze hem ook nog aan een titel in de rechten. In 1720 werd neef Nicolaas door coöptatie schepen en in 1738 raad, maar wat Nicolaas Lambertsz. eigen verdiensten en interessen waren is niet bekend. Wel hing het portret van zijn oom uit 1688 bij hem thuis geschilderd door Michiel van Musscher (1645-1705).

Toen hij 27 jaar was, beloofde Witsen hem op 5 mei 1709 per notariële akte zijn bibliotheek en manuscripten na te laten. Dat de keuze op hem viel en niet op zijn oudere broer Lambert, moet met zijn naamsvervoering te maken

Wapen van Nicolaes Witsen met de strijdkreet 'Durate' (Houdt stand).

hebben gehad. Met zo'n vooruitzicht is het denkbaar dat Nicolaas Lambertsz. niet echt een driftig aankoopbeleid ontwikkeld zal hebben. Zoals hij dit na de erfenis van zijn oom ook niet bepaald heeft gedaan, tenminste als we mogen afgaan op de 51 boeken gedurende een periode van dertig jaar. Dat zijn belangstelling ook feitelijk niets voorstelde, laat de geschiedenis van de kist met zeldzame boeken, kaarten en manuscripten zien. Neef Nicolaas wenste die na ontvangst het liefst meteen te gelde te maken. Pas op het allerlaatste moment kwam hij op dit besluit terug, hoewel de kist met inhoud tot ver na zijn dood in het veilinghuis van Pierre Teixier is blijven staan.²

Deels was dit ook wel op rekening van zijn slechte gezondheid te zetten. Reeds op zijn veertigste voelde hij zich zo ziek dat hij een notaris aan zijn bed liet komen om zijn testament op te maken, en daarna was zijn toestand alleen maar slechter geworden. Hierdoor weten we ook dat de veilingcatalogus de gehele collectie gedrukte boeken van zijn oom Nicolaes Witsen omvat, en niet slechts een deel ervan. Want vrijwel meteen nadat neef Nicolaas Lambertsz. in 1727 de boeken uit het huis van zijn tante binnen had, liet hij, nog steeds doodziek, bij testament vastleggen:

[...] dat syn Bouken, uytgesondert de manuscripten en soodanige boeken, die de Here voogden mogten goedvinden daar uyt voor syne kinderen te bewaren, sullen moeten werden vercocht, en sullen alle de manuscripten sijn en blijven voor sijn outste soon Nicolaas Witsen, deselve aan hem prelegaterende bij desen.³

Daarom lijkt het vreemd dat er zowel in de advertentie voor de veiling als op de titelpagina van de veilingcatalogus nergens is aangeduid dat het hier in feite de bibliotheek van de burgemeester Nicolaes Witsen betrof, terwijl dit toch zeker tot aanbeveling had kunnen strekken. Veertien jaar later gebeurde dit immers wél met de veilingcatalogus van de 'Verzameling van Oude en zeer Seldzame Manuscripten en Kaarten'. Maar de erfgenamen waren kennelijk een andere mening toegedaan... Om hiervoor een verklaring te geven moet eerst de veilingcatalogus zelf erbij worden gehaald.

De veilingcatalogus

Een veilingcatalogus is erop gericht zo veel mogelijk winst te maken via een systeem dat zowel eenvoudig te hanteren is voor de koper als aan de samensteller het minste werk bezorgt. Destijds hield dit systeem de ordening naar formaat in (meestal folio, quarto, octavo en duodecimo) en rubricering op onderwerp of 'faculteit'. En, als dat zo uitkwam, op taal. Voor de talen maakte men bovendien typografisch onderscheid door het gebruik van kenmerkende lettertypen. Het aantal rubrieken hing vanzelfsprekend af van de hoeveelheid aangeboden boeken.

In de 72 pagina's tellende catalogus van de Bibliotheca Witseniana vindt men de boeken in de volgende rubrieken naar formaat en aantallen ingedeeld:

Tabel 1

Formaat	2°	4°	8°	12°	Totaal
(Nederd.) Poetische Boeken (e.a.)	-	32	33	-	65
Nederduitsche Godgeleerde Boeken	35	84	74	-	193
Nederduitsche Regtsgeleerde Boeken	20	58	13	-	91
Nederduitsche Historische Boeken	101	76	65	-	242
Medicynsche en Philosophische Boeken	-	29	-	-	29
Libri Numismatici & Antiquarii	-	29	-	-	29
Nederduitsche Boeken	-	-	-	44	44
Historiae Naturalis Scriptores	19	13	-	-	32
Libri Juridici	50	42	67	8	167
Libri Medici, Philosophici & Alii	38	56	68	11	173
Libri Historici	93	72	38	11	214
Libri Miscellanei	34	37	112	46	229
Livres François	-	31	192	48	271
Libri Theologici	69	92	79	12	252
Totaal	459	651	741	180	2031

Op de laatste pagina werden bovendien nog vijf boekenkasten aangeboden, 'waar van 2 Extra Groot'. In het geheel bevatte de catalogus 2031 lotnummers of kavels.

In veel gevallen blijken deze kavels echter uit meerdere boeken te bestaan, waaronder twee of meer exemplaren van hetzelfde boek (doubletten). Wanneer men deze kavels in afzonderlijke boeken splitst, blijken er wel 2307 titels van boeken te zijn geveild. Maar liefst een verschil van 276.⁴ In de samenstelling van de rubrieken liet men zich vooral door praktische overwegingen leiden. Zowel wat taal als wat onderwerp betreft vinden we boeken onder andere categorieën dan waar men ze strikt gezien zou verwachten. Weliswaar in clusters, maar de vlag dekt hierdoor maar ten dele de lading. Godsdienstige en historische werken duiken bij zowel 'Libri Miscellanei' en 'Livres François' als 'Nederduitsche boeken' op. Een reeks Engelse boeken is opgenomen bij de Franse. Andersom zijn Franstalige en Nederlandse boeken weer verspreid over andere faculteiten. Voor reisverhalen kan men daarom zeker niet alleen met 'Libri Historici' af, want haast een even groot deel staat onder 'Livres François'. Bij een veilingcatalogus zou men dus moeten vermijden om op grond van het aantal lotnummers en de rubriekindeling al te snel conclusies te trekken omtrent de hoeveelheid en de aard der boeken.

Nieuwe ordening

Om een gefundeerd oordeel over de boekenverzameling uit te spreken is voor dit onderzoek elk boek opnieuw gecategoriseerd. Een dergelijke grootschalige analyse van een particuliere bibliotheek is in Nederland nog niet eerder aan de orde geweest. In Frankrijk daarentegen is men veel verder. Micro- en macro-analisten passen daar sinds 1965 het door François Furet ontworpen classificatiesysteem toe. Dit systeem bestaat uit de hoofdcategorieën 'Theologie', 'Recht', 'Geschiedenis', 'Kunsten & wetenschappen' en 'Schone Letteren'. Hoewel er grondige bezwaren tegen zijn aan te voeren (onder andere dat het alleen op achttiende-eeuwse Franse bibliotheken is geïnspireerd en dat met name de categorie 'Kunsten & wetenschappen' zacht gezegd te 'log' is), kwam toch de keuze op dit schema te vallen omdat het enerzijds het vaakst toegepast is, en anderzijds elke indeling wat boeken betreft arbitrair genoemd kan worden.⁵ Daarbij valt met dit schema op eenduidige wijze een algemene, brede analyse te geven die eenvoudig kan worden gehanteerd.

Wanneer we nu het totale bestand aan boektitels onderbrengen in die vijf categorieën (de doubletten op een lotnummer gerekend als één titel) met aanduiding van de betreffende formaten en aantallen, dan ziet de nieuwe categorisering er als tabel 2 uit.

Buiten deze tabel vallen de banden en pakketten met tractaten en niet bij naam genoemde dunne boekjes als: 24 banden en een pakket 'alderhande Politike/ Regtsgeleerde Poëtische/ Theologische en andere Tractaaten', nog eens vijf banden met 'rare Tractaaten', 'Eenige Packetten met Dispuuten en Oratien als mede Verscheide andere' en 'Eenige Printen en Caarten'.

De boeken zijn met deze indeling ook onder te verdelen naar taal: zie tabel 3.

Ontwikkeling van de bibliotheek

Wanneer men de boeken in chronologische volgorde van uitgeefdatum zet, valt op hoeveel oude boeken zich in de collectie bevinden. Dit kan worden geïllustreerd door een datum als scheidslijn te kiezen, bijvoorbeeld het jaar 1669. Nicolaes Witsen, 28 jaar oud, is dan niet alleen net thuis van zijn 'Grootte Tour', maar bovendien sterft vlak daarop zijn vader Cornelis. Het aantal boeken van voor en na die datum geteld, levert 1322 boeken op van voor 1669, tegenover 769 boeken van 1669 tot en met 1717 – Witsens sterfdatum.⁶

Als we dan vervolgens alle boeken uit de veilingcatalogus optellen die er vanaf 1480 (de datum van het oudste boek) tot en met 1746 (Nicolaas Lambertsz.' sterfdatum) elke tien jaar zijn uitgegeven en deze in grafieken over de verschillende vakgebieden uitzetten, ziet men in de curves opmerkelijke overeenkomsten. Die overeenkomsten worden zichtbaar in een tweetal golven rond 1570 en 1620 en twee pieken rond 1660 en 1700. Golven en pieken impliceren dalen en ravijnen. Helaas zijn over fluctuaties in de Nederlandse boekproductie nog maar weinig gegevens beschikbaar; hierdoor is het niet mogelijk deze

Tabel 2

Formaat	2°	4°	8°	12°	Totaal
Theologie	85	155	183	42	465
Recht	79	115	88	13	295
Geschiedenis	205	210	241	49	705
Kunsten & Wetenschappen	91	147	123	29	390
Letteren	31	60	137	58	286
Totaal	491	687	772	191	2141

Tabel 3

Vakgebied	T	R	G	K&W	L	Totaal
Latijn	203	174	265	229	178	1049
Nederlands	193	108	221	74	51	647
Frans	50	9	179	60	47	345
Duits	7	4	15	14	2	42
Engels	7	-	12	7	6	32
Italiaans	3	-	13	4	2	22
Grieks	1	-	-	1	-	2
Russisch	1	-	-	-	-	1
Spaans	-	-	-	1	-	1
Totaal	465	295	705	390	286	2141

cijfers af te zetten tegen bloei en crises in de Nederlandse boekhandel. Desondanks lijkt er een zekere analogie met Neerlands welvaren wel uit af te lezen. Het Rampjaar 1672 bijvoorbeeld en de daaropvolgende oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen zal de oorzaak zijn van het opvallendste dieptepunt.⁷ Zelf verkeerde Nicolaes Witsen in 1673 eveneens in een depressie. Het daaropvolgende hoogtepunt lijkt een combinatie te zijn van toegenomen boekproductie en Witsens eigen gegroeide behoefte. Er is echter ook een andere verklaring voor de eigenaardige chronologische opbouw van de bibliotheek.

Ouderlijk huis

Om te laten zien hoe de bibliotheek waarschijnlijk van generatie op generatie is overgegaan, moeten wij teruggaan naar de situatie in Witsens ouderlijk huis. De familie bleef lang bij elkaar: Nicolaes, die er zijn boek *Scheepsbouw en Bestier* schreef, vertrok bijvoorbeeld pas op zijn drieëndertigste toen hij

Catharina Hohepied trouwde. Dit ouderlijk huis bevond zich eerst op Herengracht 165, maar werd in 1660 door zijn vader verkocht om met vrouw en vijf vrijwel volwassen zonen het veel ruimere pand Keizersgracht 327 te betrekken. Daarna zou het nog drie generaties lang door de Witsens worden bewoond, tot het na de dood van Lammert Lambertz., de oudere broer van Nicolaas II, in 1747 werd verkocht.

Cornelis Witsen (1605-1669), de vader, was de enige zoon van de koopman Jan Cornelisz. Witsen (1569-1636), die onder meer handelaar in graan was geweest op Moskovië. Als er sprake zou zijn geweest van boeken en manuscripten in diens bezit, zouden deze dus zeker naar hem toe zijn gegaan. Maar Cornelis Witsen was ook zelf een 'liefhebber'. Hij bezat oude handschriften en documenten, plaatwerken waaronder Indiase miniaturen, munten en exotica. En vanzelfsprekend boeken. Bekend is Olfert Dappers opdracht in *Historische beschryving der Stadt Amsterdam* (1663), waarin hij Cornelis Witsen en zijn zonen bedankt voor het genereuze gebruik van hun archief.

Toen Cornelis Witsen in 1669 stierf, woonden al zijn zonen nog bij hem op de Keizersgracht. Geen van hen was al getrouwd. Jan, de oudste, was 33 jaar en 'geheimschrijver' (secretaris) van de stad. Lambert, kapitein en door de Engelse koning Karel II tot ridder geslagen, was 31. Nicolaes, 28 jaar oud, kwam net van zijn 'Groote Tour' terug. Cornelis jr., 24 jaar, was kapitein van een compagnie voetknechten, en de benjamin Jonas tenslotte die 22 jaren telde, 'leerde' nog. Al deze zonen, met uitzondering van Cornelis, die liever op een andere manier zijn ogen de kost gaf en het avontuur in verre landen zocht, waren echte liefhebbers van kunsten en wetenschappen.

Maar als Nicolaes' moeder een kleine dertig jaar na haar man in 1698 overlijdt, is het alleen haar middelste zoon Nicolaes die dan nog van haar kinderen in leven is. De jongste, Jonas, stierf al op zevenentwintigjarige leeftijd. Hij leefde wel lang genoeg om voor de komst van Jonas II te zorgen, al was hij bij overlijden net acht weken getrouwd. Een jaar later stierf Jan en in 1680 maakte Cornelis een doodsmak met zijn paard. Alle drie woonden zij bij hun dood nog in het huis op de Keizersgracht. Hoe hun bezit aan boeken eruitzag, weten we niet. Wel kan men zich afvragen of er van een familiebibliotheek gesproken mag worden of dat iedereen zijn eigen boeken bezat. Vermoedelijk was het laatste het geval, in aanmerking nemend dat zowel de vader als de zonen ook allemaal hun eigen muntenverzamelingen hadden.

Wat er voor of na de dood van de moeder te erven viel, moet uiteindelijk bij Nicolaes, diens pupil Jonas II en Lambert terechtgekomen zijn, of diens vrouw en kinderen, want Lambert stierf een kleine twee jaar voor zijn moeder. Lambert was de vader van Nicolaas II. Deze had zich van jongs af geoefend 'in alle liberale en eerlycke studien, als voornamentlyk mede in de wetenschap der Fortificatien ende meer andere Matematische studien'. Hoewel hij een hele reeks kinderen verwekte, bleven er met betrekking tot de nalatenschap uiteindelijk slechts Lammert en Nicolaas II van over. Van Lammert, die ongehuwd was en die de laatste Witsen in het huis aan de Keizersgracht is geweest,

is wel een veilingcatalogus van 82 schilderijen uit 1747 bekend, maar niet een vergelijkbare verkooplĳst van boeken, wat uiteraard niet wil zeggen dat hij die niet had.⁸

Als we de catalogus van geveilde boeken van de bibliotheek van Nicolaas Lambertsz. uit 1747 bezien, valt daarom niet uit te sluiten dat de boeken een combinatie vormden van zowel de bibliotheek van zijn oom Nicolaes als zijn eigen boeken, terwijl er ook boeken van zijn vader Lambert in kunnen hebben gezeten. Tevens is het mogelijk dat er zowel van de kant van zijn oom Nicolaes als van zijn vader ook nog boeken van oom Jan en grootvader Cornelis bij waren gekomen. Maar evengoed denkbaar is dat de boeken bijeenbleven en steeds aan één mannelijke erfgenaam van een generatie zijn doorgegeven. Maar dat de bibliotheek het resultaat is van accumulatie door vererving is wel zeker. Dit geeft meteen de verklaring waarom de naam van de burgemeester Nicolaes Witsen niet op de veilingcatalogus stond vermeld. Het verklaart bovendien waarom er in de catalogus zo vaak verschillende edities van eenzelfde boek in zijn aan te treffen.⁹

Gelet op het bovenstaande kunnen we wel aannemen dat de in de veilingcatalogus genoemde boeken over de periode vanaf de dood van Witsens laatste broer Lambert in 1697 tot zijn eigen verscheiden in 1717 voor het overgrote deel door Witsen zelf verworven zijn. In cijfers omgezet zien we dat het decennium tot en met 1700 met 232 boeken en de daaropvolgende tien jaar met 178 boeken meteen het absolute hoogtepunt in boekenaanschaf vormt. De historische werken maken daarvan met respectievelijk 108 en 71 boeken het leeuwendeel uit – tevens de boeken waar Nicolaes Witsens voornaamste interesse in die jaren naar uitging. Tegen deze tijd lijken ook de publicatiedata vrijwel synchroon met die van de aanschaf te zijn gaan lopen.

Samenstelling van de bibliotheek

Indelingsproblemen

Een bekende Franse historicus begint zijn artikel over een achttiende-eeuwse verzamelaar en diens collectie van 3400 boeken met de vraag: ‘Une bibliothèque est-elle un état d’âme?’¹⁰ De uitwerking van het antwoord hierop met behulp van het classificatieschema van François Furet in combinatie met biografische data suggereert dat de ‘geestesstaat’ van de eigenaar inderdaad krachtadig is bedwongen en in vakjes is ondergebracht. Maar gaat men zelf aan de slag, dan blijkt elke uitkomst manipuleerbaar en subjectief te zijn. Elk boek herbergt immers een eigen universum, veel boeken zijn op meerdere vakgebieden onder te brengen en de redenen voor hun aanwezigheid zijn talloos. Verschuivingen in interesse, ongelezen, zoekgeraakte, uitgeleende of achtergehouden boeken zijn weer andere factoren die het beeld vertroebelen.

De toepassing van het hoofdschema van Furet op de Witsenbibliotheek is in zoverre bevredigend dat zij in brede termen de samenstelling en de groei

van de bibliotheek laat zien. Maar dit houdt op zodra men zich met zijn wirwar van subcategorieën inlaat – Furets extract van achttiende-eeuwse veilingcatalogi uit de Bibliothèque Nationale te Parijs. Daarnaast is het maar de vraag of deze sub- en subsubcategorieën wel op een zeventiende-eeuwse bibliotheek mogen worden losgelaten. De vele bladzijden die over bibliotheekvorming in de zeventiende eeuw geschreven zijn, geven een beeld van een fijnmazige kosmische ordegeving die in Furets schema geheel verdwijnt.

Om toch een indruk te geven van welk soort boeken in welke aantallen in de Witsenbibliotheek voorkomen, is in bijlage III voor een tussenweg gekozen. Met als basis de vijf categorieën van Furet is op grond van de classificaties van veilingcatalogi en vaste terugkerende titels een andere, ‘organischer’ onderverdeling gemaakt, die meer afgestemd is op de bibliotheek in kwestie. Deze verfijning heeft de voordelen dat zij ten eerste opgenomen kan worden in andere tellingen, ten tweede de specifiekere karaktertrekken van de bibliotheek naar voren brengt, en ten derde zich niet aan de grenzen van vakgebieden hoeft te storen.

Boeken over ‘navigatie’ bijvoorbeeld, een onderwerp waar Witsen nauw bij betrokken was als auteur van boeken en ontwerper van zeekaarten, alsmede vanwege zijn functies als VOC-bewindhebber en commissaris van het loodswezen, verdwijnen bij Furet geheel uit het zicht. Men treft ze aan onder ‘Recht’ (17), ‘Geschiedenis’ (9), ‘Kunsten & Wetenschappen’ (19) en ‘Schone letteren’ (5) en hun betreffende subcategorieën. Bij elkaar vijftig werken zonder dat ze als zodanig herkenbaar zijn. Met deze nieuwe indeling zijn boeken als Tjassens’ *Zee-Politie* (Recht), Gietermakers *Kunst der Stuurlieden* (Kunsten & Wetenschappen) en de *Dictionnaire des Termes de Marine* van Desroches (Schone letteren) nu ook als afzonderlijke groep te vinden. Navigatie is hier breed opgevat; ook dichtwerken als Van der Goes’ *De Ystroom* (1671), of Vos’ *Zeekryg* (1653) worden eronder gerekend. Het bovenstaande geldt tevens voor ‘dictionnaires’, ‘klassieke auteurs’, enzovoorts.

Hoe Nicolaes Witsen zijn boeken in zijn kasten had staan, weten we niet, maar dat er systematiek moet zijn geweest, is aannemelijk, al was het alleen vanwege de vindbaarheid en ter ondersteuning van zijn geheugen. Talloos zijn de opmerkingen in zijn correspondentie met Cuper dat hij een boek, afbeelding of manuscript niet meer kan vinden, omdat hij die ‘verlegt’ heeft. Witsen bezat over bibliotheken en alle facetten van kennisverwerving daaromheen overigens een zeer grondig werk, de driedelige *Polyhistor* van Daniel Morhof uit 1708.¹¹ De reden waarom hij dit boek had, is een typisch voorbeeld van de ambigue motieven die ten grondslag kunnen liggen aan het bezit van boeken. Want wat vindt men als men pagina 435 van het eerste deel, ‘Polyhistor Literarii’, liber ii ‘Methodicus’, caput vii ‘De Methodis Variis’, paragraaf 77 opslaat? Een loftuiting op Witsens *Architectura Navalis*. Morhof wist die in het bezit van de Franse bibliofiel en geleerde Melchisédec Thévenot. In zijn betoog over systematisch kennis verzamelen roemt de schrijver Thévenot als

een van die zeldzame figuren die van bepaalde wetenschapsgebieden altijd alles bijeen probeerden te vergaren; zo bezat hij ook alles over de ‘artes mechanicae’, waaronder die uitstekende studie van Witsen over de scheepsbouw in het Nederlands. Dat Witsen Morhofs *Polyhistor* in zijn bezit had, duidt dus misschien wel op interesse, maar zeker ook op trots dat hij in zo’n toonaangevend boek werd vermeld.

Redenen van aanwezigheid van boeken

Bij diepgaander bestudering van de bibliotheek en Witsens functioneren als particulier en als regent blijkt dat men naast genoemde categorisering en nog tot een heel andere manier van indelen kan komen, namelijk middels de vraag naar de redenen van aanwezigheid van de boeken. Door de bibliotheek in dit licht te bezien, haalt men eerder het kenmerkende van Witsens boekenbezit naar voren en omzeilt men het probleem van de accumulatieve herkomst en de eindeloze opsomming van titels. Redenen en oorzaken van aanwezigheid van boeken kunnen (1) belangstelling, (2) relaties, (3) schenking en (4) vererving zijn.

1 Belangstelling

Dit is de meest voor de hand liggende drijfveer voor verwerving. Binnen deze categorie kan men onderscheid maken tussen ‘professionele interesse’ (juridische en vormende werken), ‘actuele onderwerpen’ (politiek, godsdienst, kerktwisten) en ‘liefhebberij’ – van pure verstrooiingslectuur tot alles wat met Witsens ‘studie’ te maken had, en dat was veel – maar over het algemeen zijn deze motieven zeer nauw met elkaar verweven. Dit blijkt wel uit het zeer heterogene karakter van de religieuze lectuur die men bij Witsen aantreft: kerktwisten, kerkpolitiek en eigen overtuiging.¹²

De grote hoeveelheid boeken over vreemde landen en volken (177) is net zo’n voorbeeld van verweving van motieven: liefde voor en verbazing over het door God geschapene, politiek, handelsbelang, verstrooiing en studie. Ook het feit dat men sterk met het verleden leefde, verklaart de aanwezigheid van boeken op meerdere gronden. Oud en nieuw plaatste men graag tegenover elkaar, zoals bijvoorbeeld de volgende boektitels te lezen geven: *Oud en nieuw Rome*, *Oude en nieuwe oorlogen*, *Oude en nieuwe geschiedenissen*, enzovoorts, dus ook *Aeloude en Hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier*, de titel van Witsens eigen boek. Het aanzienlijk aantal geschiedenissen en biografieën van grote mannen op de lijst (51) bevestigt hoezeer Witsen zich van zijn plaats in de historie bewust was. Voor hem vormden zij zijn rolvoorbeelden, zijn spiegels van deugdzaamheid.

2 Relaties

Veel boeken blijken bovendien te maken te hebben met relaties in binnen- en buitenland, onder wie vrienden, kennissen en cliënten. De lange lijst van aan Witsen opgedragen boeken laat zien dat er heel wat auteurs en boekhandelaren

naar begunstiging zochten of verplichtingen aan hem hadden. Uiteraard was dit werk ten geschenke aangeboden. Boekschenkingen als uiting van dank vormen nog een andere reden voor de aanwezigheid van dubbele exemplaren in de veilingcatalogus, omdat deze schenkingen vaak uit meerdere exemplaren bestonden.¹³ Binnen deze categorie vallen ook al die boeken waarin Witsen ergens in de tekst genoemd of bedankt wordt. Meestal betreffen zij land- en volkenkundige werken, boeken over nautiek of over natuurlijke historie. Van de grote Ethiopiëkenner Job Ludolf (1624-1704), tevens Witsens correspondent in Frankfurt, bezat Witsen bijvoorbeeld vijftien verschillende werken.

Ook bezat Witsen boeken die aan vrienden van hem waren opgedragen of die op hen betrekking hadden, zoals de boeken gericht aan of in verband staand met Gijsbert Cuper, de Deventer burgemeester en 'Antiquarius' met wie hij meer dan dertig jaar een correspondentie voerde. Met de auteurs van veel van die boeken was hij doorgaans eveneens bekend.¹⁴ Dit wijst erop hoe klein de wereld van de republiek der letteren in feite was. De meeste liefhebbers en geleerden waren wel via correspondentie of door een van de wetenschappelijke tijdschriften of genootschappen van elkaars bestaan op de hoogte, of kenden elkaar persoonlijk, zeker wanneer het hun eigen terrein betrof.

Uit de aanwezigheid van meerdere boeken van één auteur, of een groep auteurs, kan een relatie of vriendschap worden vermoed. Als vrienden duiken zo Jan Swammerdam en zijn medische kring op, de 'polyhistor' Melchisédec Thévenot en de Deense geoloog en anatoom Niels Stensen. Van Stensen (Nicolaus Steno) bezat Witsen zeven boeken, waaronder drie exemplaren van *De Solido Prodromus* uit 1669, een boek over anatomische experimenten in twee verschillende edities, en twee boeken over Stensens bekering tot het katholicisme. Van een persoonlijk contact tussen Witsen en Stensen is uit de literatuur over Stensen nooit iets gebleken, terwijl de relatie met Stensens vrienden Jan Swammerdam (1637-1680) en Melchisédec Thévenot (1620-1692) ook nauwelijks bekend was. Nader onderzoek leerde dat Witsen hen al vanuit zijn studietijd kende en dat Stensen een van Witsens contactpersonen met de geleerdenkringen in Italië was.

3 Geschonken boeken en boeken met bijzondere waarde

Dit soort boeken blijken in de eerste plaats te herkennen aan de manier waarop ze zijn ingebonden. Witsens boekerij was geen 'pronkbibliotheek' in de zin dat de boeken in uniforme, nette banden waren gestoken. Integendeel, alleen als een boek een geschenk was, een gedrukte dedicatie bevatte en (misschien) een emotionele waarde had, was het gebonden in een 'ribbe band', een band van kalfsleer, marokijn, Frans of Turks leer. In het geheel genomen gaat het om slechts 55 boeken, waarvan negen bovendien verguld ('More Gallico deaurato').¹⁵ Doubletten zitten hier niet tussen. Vermoedelijk was in veel gevallen daarom de schenker degenen die voor een dergelijke band verantwoordelijk was. Het chronologisch eerste boek met een bijzondere band is het met platen verluchte verzamelde werk van Jacob Cats in folio uit 1655, gestoken in

juchtleer en voorzien van sloten.¹⁶ Olfert Dappers *Historische beschryving der Stadt Amsterdam* uit 1663 is het volgende in de rij: gedrukt op groot papier met een Turks leren vergulde band. Het is het boek waarin Cornelis Witsen en zijn zonen worden bedankt voor het gebruik van hun oude documenten. Daarna ziet men dit soort banden steeds vaker. Met name de Franse banden blijken veelal gedrukte opdrachten aan Nicolaes Witsen te bevatten, meest ook vergezeld van zijn wapen. Afgezet, dat wil zeggen ingekleurd, is alleen een botanisch werk uit 1517 en een aantal (pas)kaartenboeken en atlanten.¹⁷

Ware trofeeën vormden de met de hand geannoteerde exemplaren van beroemde schrijvers, waaronder verschillende boeken van Petrus Scriverius (1576-1660).¹⁸ Daarnaast koesterde Witsen ook het bezit van oude en zeldzame boeken. Overigens betreft men hiermee allengs het schemergebied tussen boek en ‘rariteit’ of curiositeit in de betekenis van zeldzaamheid en bijzonderheid.

4 *Erferis*

Vererving kan, zoals we zagen, eveneens een belangrijke factor voor de aanwezigheid van boeken zijn. Via biografische kennis, met name in de actuele godsdienstige en juridische sfeer, en bestudering van zijn liefhebberijen, zou het mogelijk moeten zijn een deel van de boeken van Witsens vader Cornelis eruit te herleiden. Dedicaties en doubletten verschaffen voorsnog de duidelijkste aanwijzingen. Zo vindt men van de pedagoog en theoloog Jan Amos Comenius (1592-1670), die na 1656 tot zijn dood in Amsterdam leefde, zes titels op de lijst, waaronder twee met doubletten.¹⁹ Deze gevluchte Bohemer genoot de protectie van Cornelis cum suis en gaf in 1657 aan Nicolaes Witsen privéonderwijs. In 1666 droeg hij zijn *Janua Linguarum Reserata* aan Cornelis op, een bijzonder populair Latijns leerboek dat in vele talen vertaald wel vijfhonderd drukken zou kennen.²⁰

Manuscripten

Wat een collectie echter pas echt bijzonder maakte, waren de handgeschreven werken, de unica. Een van de bekendste werken over het formeren van een bibliotheek, Gabriel Naudés *Advis pour dresser une bibliothèque* van 1627, noemt ze als het beste, het zeldzaamste en meest geachte deel ervan, en dit standpunt zien we in andere bronnen, zoals testamenten en lijsten van boekenverzamelingen, alleen maar bevestigd.²¹ Het testament van Witsens neef en erfgenaam vormde hierop geen uitzondering. Zoals gezegd verordonneerde deze in 1727 dat alle boeken na zijn dood moesten worden verkocht, maar dat de manuscripten moesten worden behouden; die waren voor zijn oudste zoon Nicolaas III (1709-1780). Doordat de laatste in 1761 opdracht gaf tot de openbare verkoping van een kist met – vermoedelijk de commercieel aantrekkelijkste – handschriften, zijn we daaromtrent redelijk goed ingelicht over Nicolaes Witsens bezit. Nog andere bronnen die hierin inzicht kunnen verschaffen zijn de catalogus uit 1728 van de geveilde rariteiten, en natuurlijk Nicolaes Witsens eigen uitlatingen in boeken, aantekeningen en brieven. Na de veilingen van 1728 en

Een 'koperen' Pallas Athena met nog andere stukken uit Witsens collectie, geveild in 1728.

1761 bleef alleen nog zijn persoonlijke archief over. Dit zat geborgen in nog eens drie kisten, maar is in de Franse tijd, zoals bekend, verloren gegaan. Wat voor soort manuscripten berustten er in Nicolaes Witsens bibliotheek?

1 Familiepapieren

In de eerste plaats bevonden zich daarin natuurlijk de familiepapieren: leenbrieven, akten, testamenten, kwartierstaten, genealogische aantekeningen enzovoorts, waar Witsen zijn afkomst mee verantwoordde. Op grond hiervan liet hij in 1682 – het jaar van zijn eerste benoeming tot burgemeester van Amsterdam – het prestigieuze 'Geslagtregisters' vervaardigen, een enorm in leer gebonden boek, dat opengeslagen 72,5 bij 100 cm meet.

Voor het uitdokteren van stambomen en familieverwantschappen was Witsens documentatie voor een deel gebaseerd op stukken die hij in archieven en bibliotheken elders aantrof. Hiervan getuigt vooral deel II van de 'Geslagtregisters', de 'Uitbreydinge' of toelichting op het eerste genealogisch-heraldische deel. Daarbij had Witsen soms de slechte gewoonte die stukken niet te retourneren.²²

2 Dossier

Voorts was Witsen een nauwgezet verzamelaar van getuigenissen die met zijn eigen handelingen te maken hadden. Aan het eind van zijn leven bezat hij een 'dossier' dat meer dan dertig mappen besloeg. Helaas raakten deze groten-deels zoek, maar historici als Jan Wagenaar hebben er nog dankbaar gebruik van gemaakt.

3 'Geschreven' of 'ongedrukte boeken'

Van een geheel andere orde waren de manuscripten waarvoor Witsen ook wel de term 'geschreven' of 'ongedrukte boeken' gebruikte: boeken die een afgerond geheel vormden, voordien nooit in druk waren verschenen en waarvan op zijn hoogst enkele kopieën in handschrift bestonden. Onder deze categorie vielen voor hem echter ook werken die weliswaar ooit waren gepubliceerd, maar zo zeldzaam waren geworden dat ze een vergelijkbare waarde bezaten. Daarom bestond Witsens collectie handschriften, naast een aantal codices uit de tijd van voor de boekdrukkunst en de incunabelperiode, nog uit werken van veel later datum die om allerlei redenen nooit de drukpers hadden gehaald.

Codices

Afgaand op de catalogus uit 1761 was de kostbaarste codex van Witsen een boek op perkament uit 1465 van Marcus Tullius Cicero op groot formaat. Andere werken van klassieke auteurs geschreven op perkament waren de hymnen van Aurelius Prudentius Clemens, de werken van Lactantius Firmianus uit 1476 en *Le Livre d'Ethiques*, een vertaling uit 1376 van Aristoteles' *Ethi-corum Libri x*.²³ Daarnaast bezat hij twee middeleeuwse kronieken van de befaamde Johannes de Beka, de schrijver op wie Vondel zich baseerde voor zijn *Gijsbrecht van Aemstel*. De codex uit 1393 zat in een band versierd met koperen knoppen, die uit 1350 dateerde en was verrijkt met aantekeningen van Scriverius.²⁴ Een twaalfde-eeuwse Latijnse bijbel had als bijzondere provenance dat hij in 1453 'uyt de vlam' van Constantinopel was gered, toen deze stad door de Turken in de as werd gelegd. Dit schreef Josephus Scaliger er in het Latijn bij toen hij dit heilige werk van zijn vriend Sybrand Siccama ontving.²⁵

Toch blijken niet alle bijzondere codices te zijn geveild, want Witsen bezat bijvoorbeeld ook een 'zeker op Parkement geschreven Latijnsch Boek [...] verhandelende het voorgevallene in deze Landen, omtrent, en weinig voor de tyd van den eerste Grave van Holland, Diderik'. Witsen schreef over dit boek in *Noord en Oost Tartarije*: 'Dit Boek is met de hand in oude Gotische Letteren beschreven, voor ontrent vierhonderd en vyftig, of vyfhonderd Jaer, wezende dit Boek, dat gevonden is in de Abdye van Egmont, en ouder als de Rym-chronyk [van Melis Stoke], het oudste geschreven Boek, dat noch ongedrukt van die stoffe in deze Landen te vinden is.'²⁶ De resten van deze benedictijner abdij, die in 1573 door de geuzen werd verwoest, lagen om de hoek van zijn hofstede Tijdverdrijf. Hetzelfde boek memoreert hij ook in de aanvang, op pagina 8, van *Noord en Oost Tartarije*, maar het was toen kennelijk nog niet in zijn bezit.

Pas in zijn tweede verwijzing schrijft hij dat het werk 'nu' onder hem was 'berustende'. Vermoedelijk verwierf hij het boek omstreeks 1695 uit de erfenis van de in Alkmaar woonachtige Adriaan van Westphalen. Hij kwam vaak bij deze verzamelaar over de vloer om in zijn manuscripten te studeren, zoals even verderop nog zal blijken.

Eigentijdse handschriften

Witsens overige manuscripten waren meest werken van auteurs in dienst van de VOC, zoals van de veelzijdige Herbert de Jager. Daarnaast bezat hij handgeschreven kopie-exemplaren van een beschrijving van Ceylon van de predikant Servatius Clavius en Rumphius' *De Generale Lantbeschryvinge van het Ambonse Gouvernement*, 'zeer net geschreven en gebonden in rood Turkx leer, in 8°'.²⁷ Een waardevol werk was voor hem ook het bezit van de kopie in manuscript van de ambassade van Fjodor Jakovlevitsj Bajkov vanuit Moskou naar Peking van 1654 tot 1657.

Brieven

Een aparte categorie binnen de handschriften vormen de brieven. Zo bezat Witsen brieven die als document historische waarde bezaten, bijvoorbeeld de brief uit 1636 van Hendrik Brouwer aan Anthony van Diemen – beiden 'Opperbevelhebbers van Nederlands Indiën' – die over de noordoostpassage ging. Of die van de koning van Bali, 'Deywa Agon, aan den Gouverneur Generaal Willem van Oudshoorn, met Ingegraveerde Letteren op een Goude Plaat, zynde na de vertalinge van dien een Onderwerping aan de E. Oost-Indische Compagnie' – op zich een opmerkelijk bezit afkomstig uit de VOC-burelen, dat normaal gesproken niet in een privécollectie thuishoort.²⁸ Anderzijds was een bibliotheek ook niet compleet zonder handschriften van grote mannen. Daarvan moet Witsen er heel wat hebben gehad. In 1761 werd uit zijn verzameling voor 15 gulden een album geveild met 'handschriften van vele mannen, zeer beroemd in wetenschap, kunsten etcetera', waaruit in ieder geval blijkt dat Witsen deze brieven in een band bijeen had gegaard. De brieven van Cuper bewaarde hij eveneens in een nette band, zo verklaarde hij 7 juli 1715 aan zijn vriend. Van hem bezat hij, schreef hij, 'een groot volume van seer waardige en geleerde brieven [...] welke ik net bijeen gevoegt hebbe en bewaere onder het waardigste dat ik besitte'.

Exotica

En dan was daar die mode voor exotische geschriften, meestal door onmacht van de bezitter bedoeld om zonder kennisname van de inhoud hun dagen als 'ornament' te slijten. 'Ik besitte tot ornament van mijn bibliotheek een matelijk tal Sinese boeken,' schrijft Witsen aan Cuper op 9 april 1713, 'hoewel den inhoud mij duister is. Sij sijn aen mij voor desen van Batavia gesonden.'²⁹ Enkele jaren eerder was de Chinese arts – Tsiu Bi-ya – bij hem aan huis geweest, maar te kort om hem echt wijzer te maken. Bovendien was hij toen ziek.

‘Dien Sinesen Heer konde alles lezen, en schrijven, dat Sinees was,’ moest hij dan ook met spijt betuigen. ‘Indien hij hier langer gebleven hadde, ik soude van hem meer hebben verstaen.’

Als hij daartoe bekwame personen tot zijn beschikking had en de inhoud van een boek naar zijn idee belangrijk was voor zijn onderzoek, liet hij er een vertaling van maken. Dit deed hij als gezegd met verschillende Arabische werken. Maar ook bezat hij manuscripten waarvan niemand wist met wat voor soort letters zij zelfs maar geschreven waren. Nieuwsgierig geworden schreef de bekende Utrechtse hoogleraar oriëntalistiek Adriaan Reland hem:

Mij is dikwils gesegt dat UWelEd. veele Indiaanse manuscripten besit, en daer onder eenighe met onbekende characters. Ik ben seer nieuwsgierig te weten wat daer van zij, dewijl ik selve ook al eenige Javaanse, Maleytse, Japanse, Sineese en andere manuscripten besit, en niet kan nadenken wat voor onbekende characters dat zijn: hoewel men seydt dat er op sommige eylanden ten oosten van Java nogh schrift gebruykt werd dat ons onbekent is.³⁰

Witsen stuurde hem daarop ‘een boek geschreven op basten van boomen’. Maar ook Reland moest ‘rond uyt bekennen, dat ik niet weet wat schrift het is: dat mij tot nogh toe omtrent moderne schrift nooit gebeurd is’. Kennelijk waren ze later wel iets verder gekomen, want in de veilingcatalogus staat de notitie toegevoegd: ‘Men wil, dat dit geschrift is der Volken van het Rijk Tipora omtrent de Ganges gelegen.’³¹

Witsen liet zijn kostbare en zeldzame werken haast als regel vergezeld gaan van zulke notities. In een Koptisch-Arabisch woordenboek schreef hij:

Dit boek is door den hooggeleerden Petraeus uit Egypten herwaerts gebragt so als aen sijn schrift hierboven is te sien, dog in armoede vervallende heeft het alhier vereert [verkocht] en is also uit de boeklade van mr. Dirk Hillensberg in mijn handen gevallen uit kragte van desselfs testament. N. Witsen.

Dat dergelijke aantekeningen niet alleen een eigenaardigheid van hem waren, maar teruggaan op een veel ouder gebruik, laten ook andere handschriften zien. Soms treft men er de namen van hele reeksen opeenvolgende bezitters op aan.

De compositie van Witsens boek *Noord en Oost Tartarije*, dat grotendeels uit een aaneenrijging van op zichzelf staande notities bestaat, houdt regelrecht verband met deze traditie van aantekeningen maken, maar ook zijn kaart van Rusland valt op door de talrijke bijschriften. Het lijdt geen twijfel dat Witsens liefde voor de cartografie voor een deel ook voortkwam uit behoefte aan ordening.

Gebruik van de bibliotheek

Familiebelang

Uit zorg voor zijn reputatie bij het nageslacht ploos Witsen recente geschiedwerken uit als die van Pontanus, Aitzema, Domselaer, Dapper, Commelin en andere historici op de aanwezigheid van opmerkingen over hem en zijn familie. Typerend voor dit gedrag zijn zijn 'Aenmerkingen' op Casparus Commelins *Beschryving van Amsterdam* uit 1693. Witsen noteerde die pas het jaar voor zijn dood; kennelijk voelde hij zich geroepen met deze aanvullingen alvast voor de geschiedenis zijn eigen monument op te richten.³²

Ter aanvulling van zijn genealogische en historische kennis dook Witsen, wanneer hij een bibliotheek van een andere particulier bezocht, altijd als eerste in de oude papieren en incunabelen. Want behalve een geliefd tijdverdrijf was de bestudering van verwantschappen en de ouderdom van geslachten ook een zeer ernstige aangelegenheid. Aan voorouders van aanzienlijke afkomst vielen rechten te ontlenen en daarom was men doorgaans ook uitstekend op de hoogte van de afkomst van anderen. Toen burgemeester Gillis Valckenier en Cornelis Geelvinck, Heer van Castricum, bij een woordenwisseling elkaar hun respectieve grootvaders voor de voeten wierpen, zijnde de een 'erreten-boonegoet-vercooper' en de ander een 'schipper op Leiden', viel de ruzie dan ook nauwelijks meer bij te leggen.³³

Een van de meest uitgelezen bibliotheken met oude boeken en handschriften was die van de katholieke Adriaan van Westphalen in Alkmaar (1626-1695), door Witsen voorgesteld als 'naaukeurigh onderzoeker en kender van de Hollandtsche oudtheit'. Witsen kwam geregeld bij hem over de vloer, waarschijnlijk ook omdat zijn hofstede Tijdverdrijf in Egmond aan den Hoef er in de buurt lag. Zijn zoon Frederick van Westphalen (1658-?) hielp hem met het maken van een 'geslagttafel' voor Witsens 'Geslagtregisters', een 'Extract uijt de seer oude en grote geslachtboom van de Ridderlijke familie van Banjaert, soo in Holland als West Vrieslant seer vermaert van Anno Christi 1000 af'. Met deze stamboom kon het bewijs worden geleverd dat beide families, de Westphalens en de Witsens, aan deze Banjaerts waren gelieerd. Als commentaar hierop zegt Witsen dat duidelijk te zien is:

[...] dat het met de geslachten gaet, als 't met alle verganckelijcke saecken, dat se klimmen en dalen en datter in de teelstammen, vorsten en geringe luyden ja bedelaers werden gevonden, hoewel de laetste in dese stam mijns wetens niet te vinden zijn, doch wel die van zeer geringe staet en conditie.

Een realistische visie van Witsen, maar gelukkig kon hij aantonen dat er aan zijn stam ook Hollandse graven waren 'verknocht aen die geene welcke aen de stam van Graeff Floris noch meer te knopen zijn', zoals in de *Rijmkroniek* van Melis Stoke en andere schrijvers 'bredelijck' was te zien. Tot deze conclusie was hij mede gekomen na bestudering van de oude Hollandse kronieken van

Heda, Beka, Scriverius en 'andere manuscripta onder de Heer Adriaen Westphalen berustende'. Witsen wist na Van Westphalens dood een aantal van diens kronieken te verwerven. De zoon moet met de verzameling daarna nogal makkelijk zijn omgesprongen. Toen hij kort daarop naar Brabant verhuisde, verkocht hij zijn vaders zorgvuldig gekoesterde manuscripten 'bij pakken op auctiën voor scheurpapier'.³⁴

Het algemeen belang

Witsens andere studies stonden in dienst van het gemenebest. Zijn boeken *Scheepsbouw en Bestier* en *Noord en Oost Tartarije*, zowel als zijn land- en zee-kaarten kwamen voort uit de wens een bijdrage te leveren 'tot nut van het algemeen'. Het materiaal hiervoor bestond behalve uit mondelinge mededelingen en 'ongedrukte boeken' nog uit brieven, rapporten, dagregisters, journalen, en – voor de tweede editie van *Noord en Oost Tartarije* – zijn omvangrijke verzameling realia. Van het ongepubliceerde materiaal bezat hij het meeste zelf, maar ook moet hij veel aan het VOC-archief hebben ontleend. Door zijn summiere en slordige manier van verwijzen valt de herkomst van zijn bronnen vaak moeilijk te achterhalen. Indien hij van literatuur al een bronvermelding geeft, betreft dit ofwel alleen de naam van de auteur, ofwel de titel van het werk, en dan meestal in afkorting. Daarnaast is het lastig de gebruikte literatuur met zijn bezit aan boeken te vergelijken, omdat de reisverhalen vaak in compilaties waren ondergebracht. Hiervan was wel de uitgebreidste de achtentwintigdelige serie van de Leidse uitgever Pieter van der Aa uit 1706. Bijgevolg kan een werk dat niet in de catalogus voorkomt toch achter een van die delen schuilgaan.

Een ander probleem vormt de hoedanigheid van een bron: was het een publicatie, een brief, een rapport? Een brief kan, zonder dat Witsen dit aangeeft, uit elkaar gehaald meerdere citaten voor uiteenlopende bewijsvoeringen opleveren, terwijl door hem aangehaalde ooggetuigenverslagen soms van eeuwen terug blijken te zijn. Bij menig Arabisch schrijver is voorts niet duidelijk of Witsen zijn informatie uit een publicatie of uit een handschrift haalde. Indien het een handschrift betrof, was het dan zijn eigendom en in zijn opdracht vertaald (en zo ja, waar: in Nederland, in Isfahan of in Batavia?), of had hij het te leen – al dan niet in vertaling? Daarnaast kan dezelfde schrijver bij Witsen als 'Arabisch schrijver' en als 'Perzisch' schrijver geboekstaafd staan, terwijl hij doorgaans ook zijn naam op meerdere wijzen placht te spellen – '[Achmet] Arabsia', 'Arabja', 'Arabsiada', 'Arabsjades', auteur van *Leven en daden van Timurlaen* – of verving hij de naam van de auteur door die van de vertaler.

Eén ding maakt zijn werk, en dan speciaal het boek van *Noord en Oost Tartarije*, echter wél duidelijk, en dat is dat zijn belangrijkste referentie niet de publicaties waren, maar de ooggetuigenverslagen: de eerstehands rapportages, de onversierde kennisoverdracht.

Uitlenen

Witsen had een makkelijke hand bij het uitlenen van zijn boeken, handschriften en andere objecten, zoals de brieven aan Gijsbert Cuper, Antonius Matthaeus en die van Adriaan Reland laten zien. Meestal ging het om unieke, onvervangbare exemplaren: van boeken op perkament, boombast en zijde tot munten, stenen tabletten en opgegraven voorwerpen van duizenden jaren oud als de ‘Chinese spiegel’ toe. De spiegel brak onderweg naar Cuper.³⁵

Witsen zelf had eveneens voordeel van het uitlenen van zijn manuscripten, want alleen was Witsen natuurlijk niet in staat tot de interpretatie van zulk uiteenlopend materiaal. Door geleerden in staat te stellen hun nieuwsgierigheid te bevredigen en hun competentie te bewijzen, kreeg Witsen in ruil hun mening en eventueel een vertaling van het werk terug. Ook zelf deed Witsen trouwens erg zijn best om zijn ‘gegevens’ zo goed mogelijk te duiden, te oordelen naar het grote aantal (55) dictionaires, lexica, thesauri, glossaria, onomasticons en andersoortige naslagwerken, en niet te vergeten al die boeken die hem in de talen wijzer moesten maken, de spraakkunsten en grammatica’s van het Nederduits, Frans, Italiaans, Engels, Grieks, Latijn, Hebreeuws, Chinees, Ethiopisch, Perzisch, Russisch, Syrisch, Arabisch, Egyptisch en Singalees. Bij elkaar zo’n veertig taalgidsen. Merkwaardig is dat zich hiertussen geen van de door de VOC uitgegeven Maleise spraakkunsten bevindt.

Bemiddeling

Op zijn speurtochten noteerde Witsen ook wat voor anderen interessant kon zijn, en probeerde dan als bemiddelaar op te treden. In zijn briefwisseling met de oudheidkundige en jurist Matthaeus komt dit wel zeer duidelijk naar voren.³⁶ Witsen probeerde het deze geleerde zoveel mogelijk naar de zin te maken; uit alles spreekt zijn grote respect. Zijn brieven aan hem gaan vrijwel geheel over het zoeken naar en uitlenen van boeken. Een rode draad in de correspondentie vormde de verzameling oude manuscripten in de bibliotheek van Adriaan van Westphalen. Deze bleek niet gaarne uit te lenen; wel mocht Matthaeus op den duur zelf de boeken in Alkmaar komen inzien. Na de dood van deze Westphalen was dit probleem van de baan, omdat zijn zoon veel toeschietelijker was, ook omdat, zoals Witsen Matthaeus vertelde, ‘hij enige verbintenis [verplichting]’ aan hem had.

Zoals Witsen graag voor Matthaeus als intermediair wilde fungeren bij het lenen van handschriften, zo trad hij ook makkelijk voor andere vrienden op als bemiddelaar. Of voor de vrienden van zijn vrienden, zoals voor een in Venetië woonachtige correspondent van Cuper, Louis Bourguet (1678-1742). Bourguet, een zijdekoopman en veelzijdig georiënteerd geleerde – hij was wiskundige, epigraaf, geoloog en oudheidkundige – wilde een geschiedenis van China schrijven en zou daarvoor graag de werken van Confucius en de ‘Keizerlijke Annalen’ in de oorspronkelijke taal in handen krijgen.³⁷ Niet onverstandig had hij daarvoor Cuper, de gereputeerde vraagbaak van geleerd Europa, benaderd, die op zijn beurt diens wensen aan Witsen kenbaar maak-

te. Dat de kwestie niet eenvoudig was, blijkt wel uit het feit dat Bourguet er, hoezeer Witsen er ook zijn best voor deed, meer dan drieënhalf jaar op moest wachten, maar uiteindelijk waren de gevraagde werken er dan toch. Normaal gesproken had Witsen hem zijn eigen boeken wel uitgeleend, zei hij, maar omdat die heer zo ver weg woonde, was het risico te groot dat hij ze niet terug zou zien. Aan Cuper schreef hij hoe het dan toch gelukt was:

Ik hebbe op UEd: versoeck naer Oostindien geschreven om te hebben enige Sinesche boeken die mij toen opgegeven sijn, dese ordre gaf ik aenstonts naer Batavia om die te soeken. Een mijner vrenden schrijft mij dat hij niets van het opgegevene kon vinden, en dat bij alle Sinesen gevraegt, nimant die hadde, maer een ander Heer, die aldaer in de Hoge Regeringe is, sulx hoorende en dat ik er na dede soeken, heeft mij toegesonden twintig stux van de gevorderde boeken, die ik dan onder mij hebbe. Ik verstae den inhoud niet, dog twijfele niet, of het sullen ist niet int geheel ten minsten het gedeelte van de geeyste sijn.

Nog een jaar lang is er gecorrespondeerd over de vergoeding die die heer in Batavia wel zou wensen te ontvangen. Als hij Italiaans kon lezen, dan zou hij de tijdschriften *Galeria di Minerva* in zes delen folio, of de *Giornale de Letterati d'Italia* in 22 delen duodecimo kunnen krijgen, zo schreef Cuper op voorstel van Bourguet. Of een van Bourguets mooiste manuscripten in perkament in folio. En als dit allemaal niet geschikt zou worden bevonden, kon de heer de waarde van de boeken anders ook nog in baar geld uitbetaald krijgen.³⁸

Lenen uit openbare en particuliere bibliotheken

Witsen bezat slechts van twee openbare instellingen catalogi, namelijk van de stadsbibliotheek in Amsterdam (twee van 1668 en twee van 1711) en van de universiteitsbibliotheek in Leiden (1674). Voor zijn onderzoek maakte hij ook inderdaad van die instellingen gebruik. Uit de Amsterdamse stadsbibliotheek haalde hij bijvoorbeeld een handschrift voor zijn *Scheepsbouw en Bestier*.³⁹ Een verzoek tot uitlening bij de Leidse universiteit mislukte. Hier wenste hij een boek over het leven van Djengis Khan mee naar huis te nemen, dat kwam uit de erfenis van de resident van Constantinopel, de oriëntalist Levinus Warner (1619-1665): '[...] mij was toen een persoon aen de hant die alsulke taelen verstont, maer de curatoren weygerden aen mij het gesigt, of de lening, sodat dit werk aldaer onvertaelt blijft leggen.' Merkwaardig is dit verwijs wel, want in de resoluties van curatoren uit 1685 valt te lezen dat ofschoon de curatoren niet van hun regel betreffende het uitlenen van boeken en manuscripten wensten af te wijken, zij toch aan het verzoek van Witsen via de heer van Werkendam 'om voor eenige weecken gedient te mogen sijn van seecker manuscript genaemt Orbis a Zyngischan devicti Historia' tegemoet wilden komen. En wel in die zin dat nu 'den heer van Werkendam belieft heeft het voorseide exemplaer onder sijn Hooghedele protectie te nemen ende voorts te verklaren dat hij hetselve in syn huys bewaerende alleen aen

gemelte heer Witsen occasie sal geven om tselve exemplaer aldaer te mogen feuljetteren [doorbladeren] ende doorlesen, sonder dat het voors. manuscript uyt zijn Hooghed. bewaringe sal gaan'.⁴⁰ Nog daargelaten dat het boek afgaande op de titel kennelijk al in het Latijn geschreven was, bestond de zogenaamde tegenwerking van curatoren eerder uit Witsens eigen onwil om op hun voorwaarden kennis van de inhoud te nemen. Dat Witsen het manuscript niet meekreeg, lijkt mede met zijn vooraanstaande positie te maken hebben gehad. Want zie zo'n werk nog maar eens van zo'n hooggepositioneerd persoon terug te krijgen.

Handschriften werden niet alleen als de authentieke vorm van geschreven informatie gezien, maar waren ook ter opluistering van de bibliotheek zeer gewild. De meeste particulieren met een beetje pretentie hadden er zeker een aantal van in hun bezit. Om te weten wie wat in zijn boeklade had en om toegang tot hun bezit te hebben, waren goede relaties voor geleerden en serieuze liefhebbers daarom vereist. Voor iemand met de afkomst en positie als die van Witsen was dit geen probleem. Toch verwijst hij in zijn gedrukte werk maar zelden naar dergelijke visites en dan nog alleen in zijn eerste boek *Scheepsbouw en Bestier* van 1671. Dit kan met het soort materiaal te maken hebben gehad, de vaderlandse geschiedenis, maar beslist ook met zijn veranderde status. Hij was toen immers nog jong, zonder vast emplooi in de regering en bijgevolg meer onderhevig aan respect.

Boekerijen van particulieren die Witsen in dit boek met waardering denkt, waren behalve die van de reeds genoemde Adriaan van Westphalen, die van de Enkhuizer schepen Floris Floriszoon, de Amsterdamse schepen en raad Pieter Schaep en Johannes Uitenbogaert, 'Ontfanger der gemeene landts middelen over Amsterdam', en bezitter van een 'onvergelykelyke prent- en teken-schat'. Ook had Witsen gebruik gemaakt van 'd'onvergelykelyke Boekerye' van Isaac Vossius. Van Witsens correspondentie met deze excentrieke geleerde zijn maar enkele brieven bewaard. Maar dat hij voor zijn *Scheepsbouw en Bestier* dankbaar van diens bibliotheek gebruik heeft mogen maken, laat ten minste nog één brief zien.⁴¹

Tot slot

De vraag welke plaats Witsens boekverzameling qua omvang ten opzichte van vergelijkbare collecties innam, is door gebrek aan bronnen en aan studies lastig te beantwoorden. Van personen met een overeenkomstige positie en breedheid van interesse als de burgemeester Joan Huydecooper van Maarseveen (1626-1704) is een boekcatalogus uit 1704 bekend met 5043 lotnummers; de in 1717 geveilde bibliotheek van Gijsbert Cuper, eveneens burgemeester, telde er 3803 (plus 67 manuscripten en tien pakketten). De bibliotheek van François Fagel (1659-1746), griffier van de Staten-Generaal, omvatte in 1723 om-

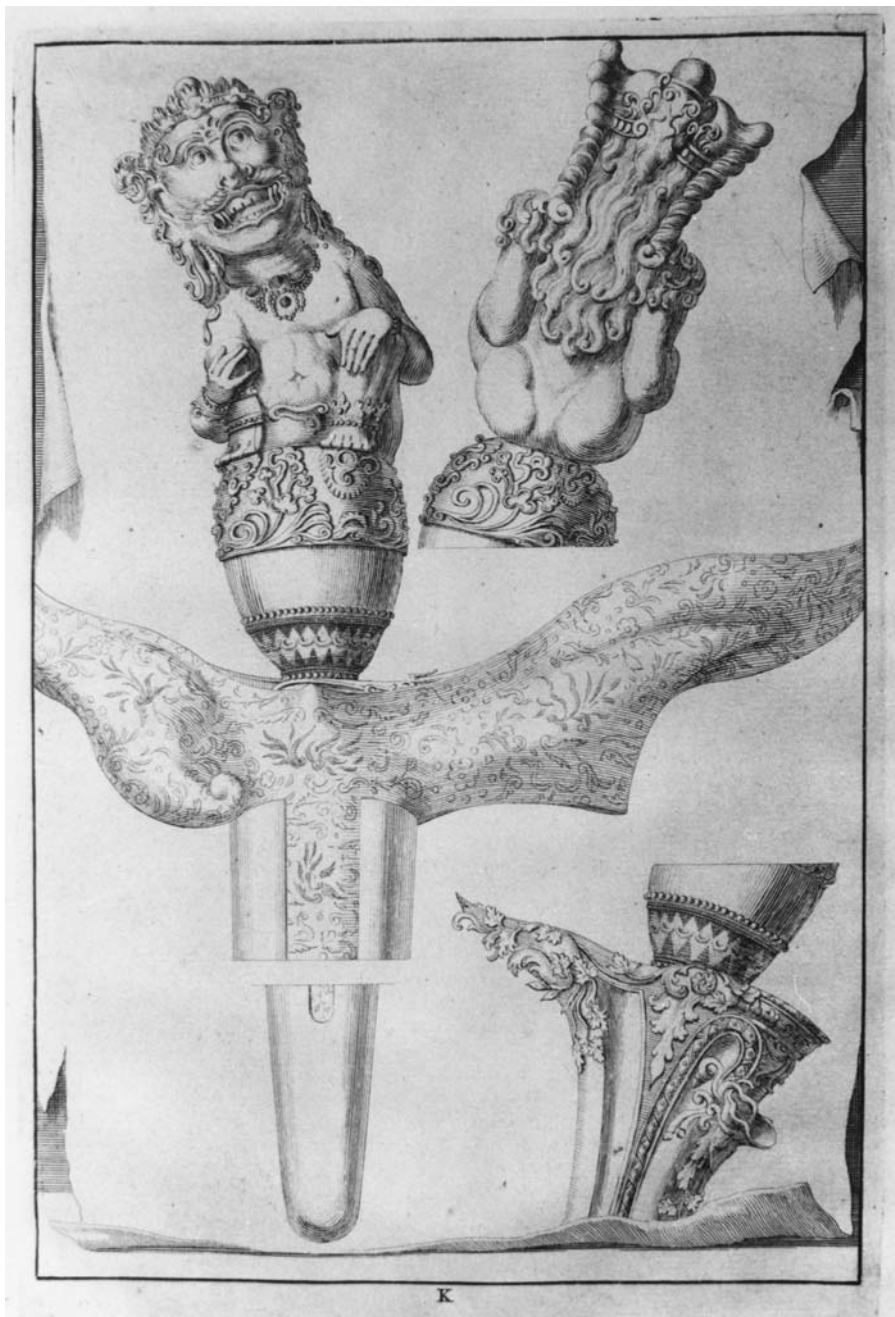
streeks vijfduizend 'delen'. Koeman classificeert Witsens boekverzameling in zijn groots aangepakte onderzoek naar het bezit van kaarten en atlassen in Nederlandse collecties dan ook terecht als 'klein'.⁴²

Na het voorafgaande zal dan ook duidelijk zijn dat Witsen wel een liefhebber van boeken was, maar zeker geen verzamelaar. Hij beminde ze om de inhoud, niet om hun 'netheid' of de volledigheid van zijn collectie. Boeken uit zijn kast met een mooie band vormen meestal een geschenk, terwijl de afgezette (ingekleurde) werken op één hand te tellen zijn. Het was dan ook om wat ze te vertellen hadden, boeken die hij belangrijk vond voor 'het gemeen', dat hij zich een aantal malen voor hun publicatie sterk heeft gemaakt.

Het geringe aantal veilingcatalogi in zijn bezit is significant. Van catalogi van particuliere verzamelingen bezat hij er maar één, namelijk van de jurist Dirk Hillensberg uit 1683. Geen wonder, want deze vriend had zijn ganse vermogen aan Nicolaes Witsen gelegateerd, zoals uit Witsens 'Staat en inventaris' blijkt. Hieronder viel dus ook Hillensbergs verzameling van 5228 (kavels van) boeken en handschriften. Dat Witsen dan ook juist deze ene veilingcatalogus in bezit had, was omdat hij zelf de opdracht tot de verkoop had gegeven. Nauwelijks te begrijpen is, wanneer men de lijst manuscripten van Hillensberg met die van Witsen vergelijkt, dat Witsen uit de collectie van Hillensberg alleen het handschrift van het *Dictionarium Copticum* overnam.

Witsens bibliotheek was kortom een gebruiksbibliotheek. Daarin zaten prachtige boeken, dat spreekt bijna vanzelf, maar zijn interesse ging voornamelijk uit naar de eerstehands geschreven informatie, het pas verschenen werk en de boeken die hij onontbeerlijk voor de voortgang van zijn studie achtte. En als hij moeite had die te krijgen, dan leende hij ze; dat maakt de correspondentie met Gijsbert Cuper wel duidelijk. De periodieken, waarvan er dertien op de lijst staan (en waarvan trouwens een aantal lijkt te ontbreken), hielden hem hierbij op de hoogte; hetzelfde gold voor zijn correspondenten, boekhandelaren en vrienden.

De gehele bibliotheek bracht op de veiling van 1747 3217 gulden en 13 stuivers op met in totaal 2031 lotnummers of 2307 titels (waaronder alle doubletten en de 51 boeken van na 1717). In 1761 kwam op 1 september ook een deel van de manuscripten en incunabelen onder de hamer. Onbelast brachten deze handschriften 699 gulden op.⁴³

K

Heft van een Javaanse kris uit de collectie van Nicolaes Witsen.
Witsen liet belangrijke voorwerpen uit zijn collectie uittekenen en graveren.